

KEMÉNY JÁNOS ÖNÉLETÍRÁSA (1657/1658)
ÉS A MAGYAR SZÓREND
SZÓRENDI LEHETŐSÉGEK ÉS MEGTERHELTSÉG – EGY ÖSSZEFÜGGŐ
KÖZÉPMAGYAR SZÖVEG TÜKRÉBEN

WACHA BALÁZS

1. Bevezetés

Az első öt pont célja a lényegesebb második öt pont előkészítése, s egy célszerű jelöléstechnika kialakítása további munkáimhoz, ennek bemutatása. A legelső pontban (1) vázlatot adok. A második pontban (2) a vizsgált szöveg szerzőjéről, Kemény Jánosról V. Windisch Éva (1986: 289), Kovács Sándor Iván (1998), Horn Ildikó és Nagy Levente (2006), S. Sárdi Margit (2006) nyomán s más, részben közvetett források alapján írok néhány tájékoztató mondatot, az újat mondás szándéka nélkül, az említett szerzőknek akár mondatrészleteit is átvéve. Ezután megadom és jellemzem a feldolgozandó szöveget. A harmadik pontban (3) a vizsgálat céljáról és feltevéseiről ejtek szót. A negyedik pontban (4) ismertetem a főbb rövidítéseket. Az ötödik pontban (5) szemléltetem a szórend megadásának általam gyakorolt módjait. Mindezek után szólok röviden (6) a mondat aktuális tagolásáról, a mondat témájáról, főképpen pedig főhíréről, kommunikatív csúcsáról. Elmondom, melyek a mondat főhírének szokásosabb szórendi helyei. Kitérek (7) a névszói szintagmák belső sorrendjére, szétagolhatóságukra (8, 9). Felidézem Bánhidi Zoltánnak Kemény János összetett igealakjaira vonatkozó (sorrendi, statisztikai) adatait. Foglalkozom az igeikötő hátravetésének eseteivel is. Ezek után a főbb relatív sorrendeket (10) részletezve ezek gyakoriságát ismertetem, majd utalok további, még megoldatlan feladatokra. A tanulmányt szándékom szerint további szempontok alapján később kiegészítem.

2. A vizsgált szöveg szerzője

Kemény János (1607–1662), a leendő hadvezér és fejedelem 1607-ben Magyarbükksön, Alsófejér vármegyében született, a Gyerőmonostori Kemény családból: ez a család Erdély legrégibb neves családjai közé tartozik. Apja, Kemény Boldizsár volt, szintén Magyarbükksői születésű. Édesanyja, született Tornyi Zsófia, gyulai származású volt. Kemény Jánost tanította Geleji Katona István is. Kemény 1621–1629 között Bethlen Gábor udvarában élt, apródi, azután katonai szolgálatot teljesített; eljutott Bécsbe, Lengyelországba, Isztambulba. Többször vitte a fejedelem üzenetét Pázmány Péterhez.

1630-ban Fehér megye főispánja lett. 1637-ben az erdélyi csapatok parancsnokaként megy Havasalföldre. 1644–1645-ben a császáriak elleni harcban erdélyi seregrész vezetésében működik közre. 1648-tól II. Rákóczi György fejedelem mellett nagy tekintélyű főúr, fogarasi kapitány, Fejér megye főispánja. 1652–53-ban összeállította az erdélyi törvénykönyvet. Önéletírását Krím félszigetén, tatár rabságában írta (1656/1657). A szöveg irodalmi, műfaji tartalmi vizsgálatához megemlítem Lengyel Balázs (1960) és S. Sárdi Margit (2002) munkáját. Kemény János jellemábrázolását többen figyelemre méltónak ítélik; egyébként is, Kovács Sándor Iván (1998: 529) szavaival élve „a kiváló elbeszélő Bethlennek ... Kemény a legjobb erdélyi önéletíró elődje”. Kemény János, miután szabadult rabságából, Aranyos-Meggyesen, Szatmár vármegyében, illetve második felesége, Lónyay Anna magyarországi birtokán élt. 1661. január 1-én fejedelemmé választották. 1662. január 23-án, Segesvár közelében, a nagyszöllősi ütközetben vesztette életét.

3. A szöveg nyelvezetének általános megítélése

Kemény János, erdélyi születésű, Erdélyben sokat élt, a tágabb régióban sokat járt, tájékozott személy. Nyelvhasználatán szülőföldje nyelvének sajátosságai jelentős mértékben nyomot hagyhattak; másfelől nyilvánvaló, hogy élete során különféle, az alaprétegtől esetenként elütő nyelvi hatások is érték. Bánhidi Zoltán (1961: 197, 198) Bethlen Gábor és Kemény János szórendi megoldásainak (és igenévhasználatuknak) idegenszerűségéről beszél: sok adatú, alapos munkájában, Kemény nyelvhasználatát némiképp bírálva, Bánhidi enyhén vegyíti a nyelvleírói attitűdöt valamiféle retrospektív nyelvművelői hozzáállással.

Annak ellenére, hogy Kemény a maga latintudásáról szerényen nyilatkozik (l. Kemény – Windisch 1986: 33), nyelvezetében kézenfekvő a latinnak és a kor szokásos latinhasználati módjának a hatása. Kemény János életének ötvenöt éve (1607–1662) a tizenhetedik századon belül van, az Önéletírás szövege 1657/1658-ból való, a szöveg terjedelme mintegy 613 000 n. A szöveg tehát elég hosszú, s így alkalmas arra, hogy a korban gyakori szórendi variációkra vonatkozólag néhány figyelembe vehető megállapítást tegyünk: a tágabb korszakra nézvést, szűkebben pedig a XVII. század magyar nyelvét illetőleg is. A Bánhidinál felmerülő idegen nyelvi hatásokat illetőleg az is érdekes, milyen szabályokhoz alkalmazkodva képes a minta beilleszkedni a magyar nyelvű mondatokba. – Alább a Kemény-idézeteket a Windisch Éva gondota 1986. évi kiadásból veszem.

4. Szimbólumok

A szórendnek (és a ritmusnak) a szintaktikai viszonyok jelölésében kétségkívül nagy szerepe van és volt a magyar nyelv korábbi állapotáiban is (vö. pl. Berrár 1967). A szórend megadásához (jórészt máskor is, most is, a továbbiakban is) a következő

szimbólumkészlet elemeit használom. S: alany; V: igei állítmány, illetve azon belül az igeörzs: az igeőnek és esetleges toldalékainak együttese; v-segédész: összetett igei paradigmárész nem változó eleme (pl. *vala, légyen*); O: tárgy; S,O,V: alanyt és tárgyat és igei állítmány bármely (szoros vagy csak relatív) sorrendben tartalmazó mondat. SOV: alanyt, tárgyat és igei állítmányt ebben a (szoros vagy csak relatív) sorrendben tartalmazó mondat. SOiV: alanyt, tárgyat, igeikötőt és igeörzset ebben a sorrendben tartalmazó mondat (az igeikötő az igét közvetlenül megelőzi). SOVi: alanyt, tárgyat, igeikötőt és igeörzset ebben a sorrendben tartalmazó mondat (az igeikötő az igét közvetlenül követi). SVO: alanyt, igét és tárgyat, ezen belül (akár) tárgyi mellékmondatot ebben (a szoros vagy relatív) sorrendben tartalmazó mondat szórendi képlete. SVO alanyt, igét és tárgyi mellékmondatot ebben a sorrendben tartalmazó mondat szórendi képlete, a *vala, volna, légyen*: az ige szimbólumához (V) kapcsolva utalhat a mondatban használt paradigmatisz alakokra, a *vala, volna, légyen* relatív helyét mutatva. Ad: határozó; Ik: igeikötő vagy igeikötőféle; i: (csakis) igeikötő, igehez kapcsolva, Ad₁ lativusi határozó, igeikötő, igeikötőféle (bontás nélkül); Ad₂: egyéb határozó, estenként pontosítva: Ad_{dat}: részhatózó. Vesd össze: *Vincet is az fejedelem elbeszéllette vala tőle* (129): O.p.S.Ik.Vvala.Ad₂. Az Ik igeikötőfélet vagy igeikötőt jelölhet, önálló használatban is (vö. még: iV, Ad₁). A: jelzői értékű melléknév, jelző. SEM PEDIG; NEM, INKÁBB stb.: alkalmanként kiírt (szórendileg fontos) mondatrészlet; s.: sorrend, r.s.: relatív sorrend, sz.s.: szoros sorrend; f.s.: feszes sorrend; t.s.: teljes szintaktikai sorrend; a.s.: alaki sorrend, szóalakelőfordulás-sorrend, fonológiai szavak sorrendje a mondatban. A p olyan mondatrészletet, szót jelent, amelyet a szórend minősítésekor statisztikusan nem veszünk figyelembe, illetve az adott helyen pontosan nem adunk meg, pl. kötőszót, partikulát; az x olyan mondat szintű mondatrészt jelöl, amelynek feltüntetésétől az adott képletben alkalmilag szintén eltekintünk, s amely a fő elemek relatív sorrendjén nem változtat. A t.s. teljes szintaktikai sorrendet, minden mondatrészt feltüntető szórendi képletet minősít. Az r.s. rövidítés relatív sorrendet, a kiválasztott mondat szintű mondatrészek feltüntetéséről tájékoztat. A f. s. rövidítés jelentése: feszes sorrend. Igei segédszónak az igei paradigmába épült *vala, volt, légyen* alakokat nevezem. Az *akar, kell, fog* ezektől megkülönböztetendő: segédigeszerű viselkedésük ellenére a képletben csak a V szimbólum képviseli őket. – A bevezető rész (topik) és az újságló rész (komment) valószínűsíthető határát esetenként így jelölöm: *én @ csak egy ifiú leány szolgálja vagyok* (110).

4.1. A sorrend jelölésének lehetőségeiből

4.1.2. Szóalak-előfordulások, ill. fonológiai szavak sorrendje (sz.s.)

Lehetséges olyan részletességű sorrendi képletek használata, amelyek az önálló mondatrész-értékkel nem rendelkező szavakra (névelők, névutók, partikulák) is utalnak, s emellett feltüntetnek minden mondatrészt. Ezt a magyarrá vonatkoztatva nevez-

hetjük a szóalak-előfordulások mondaton belüli sorrendjének, szóalak-sorrendnek (a.s.). Az önálló mondatrésztértekkel nem rendelkező és azzal rendelkező szóalakokra is utaló, minden elemet feltüntető képlet példái

(1) *melyet / készítettet / vala / néki / a / fejedelem* (57):

O (acc.) – V-törzs – v-segédző – Ad_{dat}, pr. – dART. – S-mag (a.s.)

(2) *nem csinálták / volt / úgy / meg / az / fundamentumát* (73):

NEM – Vtörzs – v-segédző. – Ad₂ – Ik – dArt – O.acc (a.s.):

Részleges konkrét behelyettesítéssel esetleg:

NEM – Vvolt. – Ad₂–meg – az – O.acc (a.s.)

(3) *lövőszerszámokkal igen vesztegette az fejedelem őket* (41):

Ad_{eszk} – Ad_{fo} – V – dArt. – S – O (a.s.):

4.1.3. Szintaktikai sorrendek. A teljes sorrend

4.1.3.1. A teljes sorrend nem más, mint a teljes szintaktikai sorrend; a mondat teljes mondatrész-sorrendjének (t.s.) jelölése, úgy, hogy például az alanynak, a tárgynak, határozói szerepű névszóknak különféle jelzőit és azok határozóit is feltüntetjük.

(4) *hoggy császártól □ negyvenezer tallér gratiát vött volt* (13).

ksz Ad₂ – [[J_{sz} + Fn] J + O] V (t.s.):

(5) *Minthogy azért [az fejedelem halálának hírének ott érése] [engemet] [igen] [retteget vala]* (277).

ksz₁ ksz₂ [[birt₁ – birt₂ – birt₃ Adv^γ] S] – [O] – [Adv] [Vvala] (t.s.)

4.1.3.2. Az alaki sorrend vagy szóalak-sorrend ehelyett áll: szóalakelőfordulás-sorrend. Jelölésénél és a teljes szintaktikai sorrend jelölésénél kevésbé részletező megoldások a mondat szintű sorrend jelölései.

4.1.3.2.1. A szoros szintaktikai sorrend, szoros sorrend. – A mondat szintű mondatrészek sorrendjének jelölése lehetséges a szoros szintaktikai sorrend (sz.s.) megadásával. 1) SOV (sz.s.): S: *Az fejedelem* O: *az Vág vizén lévő hidakat* V: *őriztette* (45). – SOV (sz.s.): *Hogy mivel* S: *én* V: *tudom vala* O: *az fejedelem életének reméltelenségét* (278). – 2) SVO (sz.s.): S: *Ki* V: *procurálná* O: *az hadak fizetését.* (153). – 3) OSV (sz.s.): O: *Az kappant* S: *az kutyák* V: *kergették* (106). OSV: *Engemet* S: *az fejedelem* V: *küldözött* (57). OSV (sz.s.): MERT O: *az borított* S: *feje fájdása is* V: *nem szenvedhette* (91). – 4) OVS (sz.s.): O: *Mely rebilliót* V: *causált* S: *az religiónak persecutiója.* (29). 5) „INKÁBB-VSO” vagy (csak) VSO (sz.s.): *inkább imponálta vala az fejedelem azt az tisztet* (179). Igekötével bővült szoros sorrendet mutat (és

speciális is) az igekötőfélét tartalmazó, de ezen és az S, V (igetörzs) O elemeken kívül más elemet nem tartalmazó mondat képlete itt az iVOS (bővült sz.s): *megváltoztatá tanácsát a gubernátor* (99). Szoros sorrend : Ad_{eszk} Ad_{fok} V S O (sz.s.): Ad_{eszk} lövészerszámokkal Ad_{fok} igen V: *vesztegette S: az fejedelem őket* (41)

4.1.3.2.2. A relatív sorrend. – Másik lehetséges megoldás a fő elemek relatív sorrendjének jelölése. Gyakran egybevetik a következő fő elemek sorrendjét: a szerkezetes, jelzőtlen, névelős vagy névelőtlen, esetleg pusztá alanyét, a szerkezetes, jelzős, névelős vagy pusztá tárgyét és a mondat állítmányáét, illetve az állítmány ragozott igealakjáét. Szokás ezek szimbolizált megadása, ezek szórendi helyének jelölése, pl. SOV (r.s.), SVO (r.s.). Csak az igekötő hozzáadása (l. alább) az igetörzs jelöléséhez (pl. SiVO, OViS, stb.) kiegészített relatív sorrendet ad. (Rrövidítés: k.r.s.) . – A fő elemek relatív sorrendjét mutató képlet megenged, de nem feltétlenül követel akár hosszú kihagyásokat OSV_{voltIk} → OSVi [→OSV]: *melyet mint azután de haszontalanul, megtudtam. egy Nagy Péter nevű udvari katona kerített volt el* (36).

A fakultatívan jelölt, de nem „számolt” elemeket, ha ki nem írom , esetenként p-vel jelölöm; a rendszerint nem is jelölteket itt és most alkalmilag x-szel szimbolizálom: xxVSO (sz.s.) vagy csak VSO (r.s.): *lövészerszámokkal igen V: vesztegette S: az fejedelem O őket* (41); pSxxVO.p (sz.s.) vagy csak SVO (r.s.): *De S: I s t e n az útban meg V: gyógyítá az lépembeli O: nyavalyát is. OAd₂IkVO(sz.s.) vagy OSiV (k.r.s.) vagy OSV (r.s.) : O: engemet S: fejjelelemasszony X: Fogarásban V: expediála (116). OSV (r.s.): – O: engemet S: az fejedelelemasszony [Fogarásban] V: expediála (116). Alább előfordul az is, hogy ugyan csak relatív sorrendeket közlök, de az igekötő helyét – mikor mint statisztikában is tükrözött elem szerepel, megjelölöm, (nem p hanem) i betűvel, ugyanakkor míg más elemeket jelöletlenül hagyok: ezt a megjelenítési módot nevezhetjük kiegészített relatív sorrendnek (krs.).*

5. Az OSV sorrend különféle megfelelői. Átváltások

A következő, Kemény Jánostól például vett mondatok, mondategységekből OSV sorrend valamely lehetséges értelmezése szerint ennek a szórendi képletnek (OSV) egyaránt megfelelnek, de nem azonos értelmezés-változat szerint. Az OSV sorrend minden esetben relatív sorrend vagy relatív sorrend is; egyes esetekben viszont csak **relatív** sorrendként van érvényben, ilyenkor a mondategység értelemszerűen tartalmaz a képletben nem jelölt elemeket is. Máskor a jelölt sorrend egyúttal **szoros** sorrend, esetleg **feszés** sorrend: a mondat fő részei ilyenkor bővítetlenek. A szoros sorrend (sz.s.) természetesen lehet egyúttal alaki sorrend, szóalakok sorrendje (**a.s.**) is, feltéve, hogy mondatrészeket egy-egy szóalak képviseli, más elemek pedig nincsenek. – **OxSxxxV → OSV (r.s.):** *kü akkor én magam eszemben sem vettem* (49). – **pOSpxV → OSV (r.s.):** *De ezt / római császár is jól tudta]* (60); OSV (sz.s.) *Ezt l jó német*

tisztviselő rabjaink | referálták (224). – OSV (sz.s.): *annak végét / egy német / fogta* (224); pOSpV → OSV (k.sz.s.) *noha ötet / senki nem iránzotta* (200); OSV (t.s.): *azt / Isten / tudhatja* [a.s., sz.s., r.s. is].

6. Aktuálisan tagolódo mondatok

A mondategység elején, a bevezető részen belül (a topikban) áll a mondategység vagy mondat kitüntetett témája: [*Bémenénk reggel és ebédet @ benn evénk* (255). *Az elektiónak napja előtt @ praemonealanak engemet is* (122). A téma kiemelt kezelésének a jele lehet mondatrészméltlás („tárgyra tárgy”, egyetlen jelzős tárgy „helyett”: *minthogy a németek gatyát @ nem, / inget @ hosszat, szűk ujjút viselnek* (19) *révet találánk ugyan nem rosszat* (19). – Gyakori a mondat elején a korlátozó értelmű vagy kontrasztív téma: *Az kölcsön odavitt hétezer forintnak is @ ötezerét@@ elosztották* (122). Itt az újságoló rész (komment, propozitum) csak az igekötős ige (*elosztották*). A birtokos dativus (*hétezer forintnak*) az elsődleges téma, a birtok és tárgy (*ötezerét*) altéma. Hasonlóképpen: *Mely dolgot @@ a németek @ abdankolásnak hívnak* (265). Kontrasztív téma, nyomatékos téma végén áll (szembeállításban) gyakran a *pedig* kötőszó, melyet példánkban a főhír közvetlenül követ: *az gubernátor és több mi pártjaink pedig @ ellenkező tanúságot adtak vala* (112). *Az fejedelemszöveg pedig parancsolatokat küldözne ki* (115). – Potenciálisan tematikus elemek az ige után is lehetnek (vö. pl. Elekfi 1986), így pl. ilyen az utóbbi példamondat tárgya: *Mindazáltal az időnek elérkezett keménysége @@ az mezőről @ elszoríta bennünket.* (71).

A mondat főhíre (vö. Hukaya 1973) vagy kommunikatív csúcsa a mai magyarban gyakran megelőzi az igét, a mondat fókuszában van. Ilyen eseteket bőven találunk Kemény szövegében is: *kinek dajkám mindandazáltal leány volt* (32). *aztán jutalma az lőn, hogy disgustálá az császár* (243). Nuncupativusban áll a főhír itt. *Mert igen austriacusnak tapasztalta vala lenni* (63).

A főhír azonosítását nemegyszer a kizárólagosság, a korlátozás vagy szembeállítás jelölése is segíti: *noha én csak gyermek valék* (48) *az uram énreám nem tractát, hanem fegyvert bizott* (207); *melyeket ugyan én adtam vala szegénynek* (148). A magyar–latin kulturális kételyűség fokát mutatja, hogy kódváltás a mondaton belül is lehetséges volt, mitöbb, latin szerkesztmény is kerülhet a fókuszba: *hogy ő nemcsak követ abban az állapotban, hanem örömatya képében, loco patris et fratris* *vagyon a fejedelemszöveg mellett* (56), *de reggelig mégis suspensio armorum* legyen (28). *kik mindenik morte ordinario halának meg* (256). Megesik, hogy a szerző tulajdonképpen alanyesetű név után külön határozószó betoldásával a főhír tartalmát, a második elem az első elem funkcióját tisztázza [OS.nom.Ad₂V]: *kit ők Kászim Gyűrő, úgy hívnak* (71).

Az igeörzset közvetlenül megelőző helyen, a mondat bevezető része és/vagy valamilyen kötőszó után, vagy a mondat elején leginkább szokásosak a kérdő névmá-

sok is, melyek mintegy a mondat lehetséges főhírére utalnak vagy annak helyét jelölik ki: *s ki fogadja az én parancsolatomat* (64). ...[...*megértettem, ki légyen*] (69); *azelőtt nem tudtam, mit tegyen azféle* (38), *Segíte, instruála is, mit lássak, mire vigyázzak* (48) – Egyenes vagy függő, fő vagy mellékmondati, valóságos vagy kommentált kérdésekben egyaránt lehet több kérdő névmás is, többnyire elég kötött (élő-élettelen), de tisztázandó sorrenddel. A névmások közül az egyiket vélhetjük: *ki mint forgott, van írott históriája* (21). *kikkel secrete mit tractált légyen, ő tudta* (65). Felkiáltó kérdésben a kérdő névmás a fókuszpozíciót talán tulajdonképpen megelőzi: *s mit nem vitt volna véghez?* (170).

A vonatkozó névmási értelemben használt névmások esetén hasonló eloszlásokat láthatunk: *az ki mit nem ött, nem tudja, mi izű* (241), de a vonatkozó névmás, mint ismeretes, gyakrabban szakad el az igétől: *indulna azon útra, melyre én is akarok vala* (223); ...*igen nagy dolgokról akarna az fejedelemmel tractálni, melyet maga emberére is bízni nem akar* (271).

Gyakori eset, hogy az igét megelőző – feltehetően hangsúlyos – pozícióban már ekkor is szokásszerűnek vélhető igemódosítók állnak. – Lativusi határozó SOV(rs) ← [SAd₂ OAd₁V(sz.s.)]: *Az én emberem előbb jutván hozzája, intésemet is tekintetbe vötte* (145); *ezt tempestive mind az lengyeleknek értékre adta* (73); *kénálatlan is asztalhoz ültek* (76), határozói igenév: *sok esztendőig Kővárban fogva tartották* (13). *mint oda fel írva van* (26) *az kaput nyitva hadták* (9) Nuncupativus: *könnyű dolognak tartaná* (86). A szokásszerű elem (pl. *nyitva*) az ige mögé kerülhet, ha a fókuszba kérdőszó, tagadószó, valóságos (esetleg kontrasztív, hangsúlyozott kizárólagosságú) főhír kerül: *midőn csak az kis ajtó volt nyitva* (127).

Sajátos, beállóságot kifejező szerkezetek, igenévszerű alakulatok kerülnek a fókuszba itt: *az fejedelem szinte halólag van* (90) *és csaknem csöppenőleg vala az vérontás közöttünk* (105), Kiemelkedő gyakoriságú természetesen az igeörzs előtt álló igeikötő: *de nemsokára megholt* (105).

Igenlő válasz funkciójában Kemény szövegében is helyettesítheti igeikötő az egész igei egységet: [*ha Lengyelországa elküldötenek-é a követekhez; mondák, hogy*] *el*.

A hátravetett igeikötő előtti pozícióban is elmaradhat a tulajdonképpeni igeörzs: *bal csicsinél ment be az muskéta golyóbis, hátán ki* (14). 'hátán ment ki'.

A fókuszban álló igenév saját belső fókusza olykor szintén tartalmaz informatív vagy szokásszerűen használt nyelvi elemet, így a fókuszban álló igenév fókuszában igeikötő állhat: *Megkötözve tartat* (169).

Névelőtlen, egyes számú, pusztá tárgy áll sokszor az ige előtt: ez gyakran funkciói, így az ige és a tárgy gyakran állandósult szókapcsolat alkot. (SOV:) *Őccse is, István, fejedelemséget viselt* (11); [SOV r.s.:] ← [Ad₂ SAd₂OV (t.s.)] → *Ebédjét azért elhagyván az fejedelem, mindjárt dobott üttete* (39); SOV (r.s.) [← SOVAd₁ (sz.s.)]: *az fejedelem csatát bocsáta Érsekújvár felé...* (61) Többes számú pusztá tárgy itt SOV (r.s.) ← [SAd₁OV(t.s.)]: *az fejedelem az tractára követeket bocsáta* (45). Utalószói

szerepű jelző egyébként névelőtlen tárgyi szintagma hangsúlyos voltát gyakran alátámasztja SOV (r.s.) ← [(AZ) S.A OV (a.s.)]: *Az fejedelem ily választ tőn* (44); *de azért Isten jó véget ada dolgának* (44)

Határozatlan névelőszerű jelző, határozatlan névelő, tőszámnévi jelző és határozatlan számnévi jelző is gyakran áll az igét megelőző határozatlan tárgy előtt (SOV r.s.), *hogy császár negyvenezer tallér gratiát conferált volt neki* (237); *ott néhány fejet vettek* (43); (SOV r.s.): *kiben azután én is néhány utakat tettem* (47); *Azok bennünk sok károkat tőnek* (40). – Specifikus a tárgy, s ezzel magyarázható a határozatlanság és határozottság jelölőinek vegyülése (határozatlan névelő és határozott igeragozás használata) itt: *ő is egy Baxi Mihály szolgáját, főembert, expedálta az fejedelem halálának hírével* (96).

A nyomatékos elem gyakran, mint fent is, a mondat teljes lexikális értékű igéje előtt áll. Sokszor azonban (már ekkor, sőt gyakran a korai ómagyarban is) nem a lexikálisan súlyos elem (ige vagy igenév), hanem a személyragozott segédige (*akar, kell, szokott, kezd*) előtt áll: SOVinf (r.s.) *az farkas csak szorit akarta változtatni* (279); *az oláhság pedig oly dolgot akar magának vendicálni* (286); *rabul akarsz tartani* (132); *télben, nyárban jeges vízben kellett italát tartatnunk* (85). Gyakorta főnévi igenévhez tartozó igekötő is a segédige előtt állt: *orcátlanságot kelle cselekiüdnöm barátságáért* (107). A főnévi igenév nem követi közvetlenül a segédigét: *és sokakban meg akarja vala az fejedelmet csalni* (247). Tudósítók, *hogy meg kelljen békéllenünk római császárral* (261).

Határozott is lehet a tárgy SOV elrendezés esetén: *ki fejedelem képét repraesentálta az solennitasban* (53) *kik Homonnai pártját tartották* (23); *csakhogy atyja az fejedelmet uraságában szolgálta* (37) *az fejedelem az generált fejedelmi sátorokkal ajándékozta* (263); (többes számú tárggyal: *az fejedelem az követ urakat sok kegyelmességgel látta* (53). – Figyelemre méltó, hogy az előre vonatkozó *ki* vonatkozó névmás megelőzi a nem élő jegyű *mit* névmást: [Szabad] *ki mit hizelkedik* (11).

A mondategység vagy a mondat főhíre, kommunikatív csúcsa Kemény Önéletírásában gyakran az igét követő szegmentumban van, vagy akár a mondat végén áll: *Végtére concludálta az mulatságot az fejedelem bolondja Mihály bíró* (57). Feltűnő, hogy Keménynek nem egy házasságról vagy születésről írt vagy bemutatásszerű személyazonosítást kifejező mondatában a kérdéses személy megnevezése – alanyként, az állítmány névszói részeként, tárgyként, nuncupativusi határozóként, a mondat végére kerül. Ugyanezt elmondhatjuk a helyhatározóról vagy az időhatározóról a helyet vagy időt tisztázó mondatok kapcsán. – *Ez Nikolánai egyik fia volt Gyerő* (9) *Harmadik fia volt Radó* (9). *Negyedik fia Nikolának volt Kemény*. (10). *Ez második Péter mondatott Nagy Kemény Péternek* (10); *kinek voltak hét leányi*,... (10). *Ezek közül vötte egyiket Haller* (10)... *kinek özvegyét vevé gróf Csáki István* (10). – *Ennek az Bertalannak Katától való leányát @ vötte Gerendi János* (10). – *Lött pedig születésöm in anno 1606* (i. m. 16). *Térek azért az dologra* (238). *De térek az elhagyott dologra* (197). A

mondat végén a legmagasabb a hírérték – vagyis emelkedő hírértékkel van dolgunk – itt is: *En fordultam tilzenkilencedik eszendőre csak **nemrégen*** (56). – Az állítmány névszói részének, az alanynak vagy igei bővítménynek a hátravetésére esélyt ad az is, ha a mondat tagadó, tiltó, felszólító vagy óhajtó, esetleg célhatározói, illetve ilyen jellege folytán felszólító módú, feltételes módú igét tartalmaz *Hogy lenne **generalis exercituum christianorum contra Turcam*** (77)

A mondategység főhíre hátravetésének ismereteseek olyan estei is, amikor a főhír az igét követő igekötő után áll. Erről később szólok.

7. A névszói szintagmák

A névszói szintagmákat illetően (vö. S. Hámori 1992) érdemes megemlíteni, hogy a nomen actionis (alapvetően) igei bővítményekkel is bővül. Lativusi funkciójú határozóval itt: *kévának **közikben** menetelemet* (163), *Dóczi Andrást kezéhez adván **Erdélyben** hozásra* (31); hol kérdésre felelő helyhatározóval itt: *Ugyanott létem alatt vendéglett egy barátom* (76), *Ezen **Bécsben** lételemben egy vendégséggel meg is tréfálódtam vala* (107); a maitól elütő módon tárggyal itt: *reménkedett pedig mind **magamat** elbocsátásomkor, mind írott instructiójában* (225); itt is: *Lévén sokféle **vélekedés Abazának fejét elütés felől is*** (82). A minőségjelző, a kijelölő jelző megelőzi alapszavát, a jelzöt – annak határozója, az egész szintagmának gyakran élén áll, ha van, a mennyiségjelző és az esetleg azt is megelőző névelő. SOV (r.s.): *azon inas ott **egy igen jó gyalog kalauzt** szerze fizetésemért* (51); [SOV]. *az ellenség csak **az** Lengyelországból jövő **segítséget** várná* (221) *egy közönséges muskétásságot [sem]* (67) A személy-név, tulajdonnév jelzőként megelőzheti a tisztségnévet (*Tepei Kovács Péter és Faragó András kapitányokkal*), de értelmezőként követheti is, igaz, idővel változó módon (vö. pl. S. Hámori 1992: 45). Az alapesetek kombinálódhatnak: ***az budai vezér is, Murteza pasa** Nógrádot obsideálá* (6). Sajátságos esetként többször előfordul, hogy határozatlan névelő előzi meg a tulajdonnevet (a beszélő ismeri, az olvasó nem ismeri még a megnevezettet: *Vala egy Schultetis doctor* (101). *Vala egy Vay Péter, Szabolcs vármegyei* (107). Nomen actionis, elvont főnév (pl. *correspondentia*) kötött bővítményei (dativusi birtokosa, határozói jelzője) gyakran az igei állítmány előtt és után elhelyezkedve, a mondat különböző pontjain jelennek meg. A mondat aktuális tagolásának következtében a dativus birtokos sokszor elválik a birtokszótól, hol a mondat topikbeli témájaként, hol fókuszbeli főhírként. *Bethlen Gábornak @ volt **correspondentiája a lengyelekkel*** (26) *Egy **latrána** @ gerendi ablakon kiugratás miatt szakadott volt nyaka* (27). *Kinek @ én igen barátja voltam* (17).

Hasonlóképpen, a melléknév elválik vonzatszerű bővítményétől, az aktuális tagolás függvényében itt: *az gubernátor @ **azzal vala erős*** (100); ***keményebb** lészen az **tractában*** (45). – A birtokos és a birtok sorrendje (ha nem választja is el őket az ige)

eleve (feltételesen) szabad sorrendű. A birtokos megelőzi a birtokszót: *az postalovak fogyatkozása miatt* (95). *Nemzetemnek eredeti és genealógiámnak leírása [mostan nem derekasb célom]* (9). – A birtokos követi a birtokszót: *vagy végin júniusnak, vagy kezdetin júliusnak* (46). – Hasonló, de bonyolultabb képlettel van dolgunk a következőben, ahol is az ugyancsak szerkezetes (maga is birtokszó értékű) birtokos (ti. az *ellenség táborának szerkezet*) áll, megszakítás után, a „felső” birtokos szerkezet második helyén: *Ez része azért az ellenség táborának confundáltatván... takarodtak az főtáborra Galgóchoz* (70).

8. Az igekötő az igetörzs vagy a segédszó után; hátravetett igekötő

Az igét az igekötő különféle esetekben követheti. Kijelentő, állító, nem kirekesztő mondatokban való igekötő-hátravetés példáit az ómagyarrá és a középmagyarra nézvést bőséggel találhatunk, ilyeneket, más korú adatok mellett, Molecz (1900: 32–4), majd Simonyi (1903: 12) is bőséggel közöl (vö. még pl. Behrens 42; Wacha 1994: 379).

Okaink vannak feltenni, hogy az igekötő hátravetését olykor nem „kirekesztő” értelmű, az igetörzs elé, a fókuszba helyezett mondatrész okozza. *Akkor is mulattam el fertály esztendőt* (33). *Azután esmét értém meg ily practicájokat* (111). Mondategység belsejében azonban – a mai helyzet visszavetítésének veszélye folytán – nehéz igazolni, hogy a hátravetés nem az igét megelőző elem esetleges hangsúlyosságával függ össze. – Külön jelentőségük van ezért azoknak az eseteknek, amikor a mondattegység vagy igei szerkezetnek, szerkezetcsoporthoz az elején találunk igetörzs – igekötő sorrendet: *közlém az fennemlített bizodalmos jóakaróimmal is, kik is javalván, **adám bé** az fejedelemnek* (150); ***köszönék el** fejedelem egészségéjeért egy jókora pohárt* (151); *az ki későn indulván, **állott bé** pankotai pusztá váras helyében* (65). – ***Ment vala bé** Mikóval egy Szombathelyi Márton nevű nemes ember...* (79).

Többször találkozunk a *meghal* ige *meg* igekötőjének hátravetésével, mind olyan esetekben, amikor a főhír az igetörzset talán megelőzi, mind pedig egyéb esetekben. A főhír egyértelműen megelőzi az igetörzset (az igeelőző fókuszpozícióban áll) itt: *[többek között egy Gelei István], ki **püspökségben** hala meg* (32). Az is igekötő utáni előfordulás azt valószínűsítheti, hogy az igekötő s az ige maga is hangsúlyos volt ezekben az esetekben, esetleg az igét megelőző másik hangsúly ellenére; ***vallásunkon való prédikátori hivatalban hala meg is*** (109); *Désnél harcoltak meg és verték meg is az Homonnai hadát;*

*S ugyan **Erdélyben** hala meg is jó idő múlva* (28); ***hala meg ott is*** (128). Több hangsúlyozási lehetőség merül fel, véleményem szerint, ezekben: *nemrégen hala meg* (12) *sőt, csak lett állapotban hala meg is* (65). Valamint: *s ugyan Erdélyben hala meg is jó idő múlva* (128).

Tanulságosak azok az esetek, amikor a mondat nyomatékos, de főhíre az ígét követi: *Nomhatá le nehezen **azzal**, hogy nem ő kezeírása (78) tartottam vala meg **csak azokat** (194); De az feljebb említett Sarmasági genealógia vetethetik fel az levek tartása szerint **az nagy Szopolyai János királyra** (11).*

Hasonlóképpen az ige után, a mondat végén van a főhírként szereplő mértékhatározó itt: *ekképpen azért visszatérvén az derekával Egri István, maradánk **el Tepei Kovács Péter és Faragó András kapitányokkal csak valami három, vagy legfeljebb négyyszáz lóval** (68).*

Változás ugrópontjai lehetnek olyan mondatok, amikor az előzményből ismert elem fokozatosan (mégis) a fókuszba vonódik: *többi közt egykor Budára szökék, es ott vetek az Dunába '...és ott levetették a Dunába' → ? 'Ott vették (le) a Dunába';* hasonlóképpen: *... ott veszett el Csillag Nurza nevezetes tatár (25).* Az átértékelődés lehetőségét az igező hátravetésének tágabb lehetőségei is magyarázzák, valamint az a tény, hogy az *ott* vonatkozása szinte mindig ismeretes a szöveg előzményből. (Vö. Deme 1959; Komlósi 1989).

Megesik, hogy az igező nem közvetlenül az igeörzs után áll, hanem még hátrább. A következő példában az igeörzs a főhír követi, majd ez után áll az igező: *És elsőben is az fejedelem béjüveteli után hiteték **azt el** véle (142); és dobost **küldék hitre bé** (200).* A főhír, illetve főhírt képviselő utalószó az igeörzs előtt áll, azt követi egy lativusi határozó, s csak az után következik az igező emitt: *...estve olykor menék az várban bé, midőnn...* (126, 127).

Módosítószó áll az igeörzs és a hátra vetett igező között itt: *..noha az fundamentumot **vetettem** ugyan **fel** az scholában, de azután valló experienciákbaól tanultam többet (33).*

A szövegben 235 felszólító módú ígét vettem számba, ezekből 33 negatív (pl. tiltó) mondategységben, mondatban szerepel. Az igezős igék felszólító – és feltételes – módja együtt járhat az igező vagy lativusi határozó élen állásával. A felszólító módú igezős ígét tartalmazó mondategységek között 38 olyat találtam, amelyben Ik V sorrend áll. Ezek részben célhatározó mondatokban vannak: *De hogy **dologra térítsem** írásomat (94); küldötték... Szénási Pétert, hogy **belé**szálljon (95), De hogy **megesmerjed** mind te keresztény fejedelmi indulatomat, Mind az urad **megtudja**... [menj el s mondd meg] (62); de közvetett vagy közvetlen felszólításként is szerepelnek Ik V sorrendű felszólító alakok: *Megbocsássa kegyelmed (147) meggondold, micsoda dolog bízott reád (185).**

Az esetek a közvetlen felszólítások és a maximák egy másik részében, mint már láttuk, a felszólító mód igező hátravetésével jár: *menj el s mondd meg (62); **felséged hallgassa meg** (43); oda annakokáért **adjátok meg**, az mivel tartoztok (91).* Függő idézetben, az idéző mondategység után (vö. Dömötör 2002: 60) pozitív és negatív felszólító (tiltó) mondatban hasonló a helyzet: *Mondá: **írjam meg** (167); **Kezdé** ...sügni, ne hagyjam el (167).*

Független idézetben, pozitívan: *és mondá: Menj el bátor*. Az igekötőfélét még latívuszi határozó követi: *menjen vissza házához* (63). – A feltételes mód elvárását kifejező használata gyakran hasonló elrendezésű, például itt: *kényszerítvén,...hogyan vinném el* (108). A negatív felszólítás másik, még gyakori elrendezése az igekötő + be + igetörzs sorrend: *de meg[parancsolta az inasnak,] meg ne mondja* (93).

9. A mondat szintű mondatrészek sorrendje

A mondat szintű mondatrészek sorrendjét közvetlenül nem befolyásolja az összetett igealakok *volna*, *volt*, *vala*, *légyen* elemének sorrendi helye: ezek mindig az igetörzs követik. Megjegyzem, olykor több igetörzshoz egy segédszó csatlakozik, akár megszakításosan: *Oh vajha ne született, avagy örökké élt volna* (91). – Bánhidi az *ír* *vala* típusnak Keménynél 474 előfordulását találta, az *írt* *vala* típus szerint 266-szor fordul elő, az *írt* *volt* 81-szer, az *íra* *vala* négyszer az *írt* *legyen* 32-szer, a más típusú *írni* *fogna* 3-szor. A fókusz nem mozdtja el ezeket az elemeket, a latin főhírt az igetörzs majd a *vala* követi itt: *cum disgtatia et disgustu bocsátotta vala ki tisztiből* (62, 63), nincsenek olyanok, mint ez *volna*: **ő* *vala* *írta*, *nem* *más*.

10. Az alany, a tárgy és az igei állítmány relatív sorrendje

A fentiek ismeretében vegyük szemügyre az alany, a tárgy és az igei állítmány relatív sorrendjeinek 703 fellelt előfordulását! Az **SOV** és változatai 229-szer fordulnak elő (32,6%); az **SVO** (és változatai) 221-szer (31,4%), az **OSV** és változatai 108-szor (15,45%); az **OVS** és változatai 88-szor (12,51%), a **VSO** és változatai 44-szer (6,3%), a **VOS** és változatai pedig (csak) 13-szor (1,8%) fordulnak elő. Így gyakorisági sor: **SOV** > **SVO** > **OSV** > **OVS** > **VSO** > **VOS**. Relatív mondat egység-kezdő helyzetben leggyakoribb az alany, relatív mondat egységzáró helyzetben leggyakoribb az ige, köztes helyzetben leggyakoribb a tárgy.

A 209 **SOV** elrendezést tovább vizsgálva a következőket látjuk. Igekötőtlen az ige 190-szer, vagyis az esetek abszolút többségében (84,1%) Az igetörzs előtt áll (**SOiV**) az igekötő 30 esetben, ez az összes esetek 13,3%-a, az igekötős igét tartalmazó mondat egységeknek 83,3%-a. – Az igetörzs után áll az igekötő 6 esetben, ez az összesnek 2,6 %-a, az igekötős igét tartalmazó mondat egységek 16, 6%-a.

Az **SVO** sorrend és változatai (**SiVO** stb.) 221-szer fordulnak elő, ebből 156 esetben a mondat egység (70, 6%) igekötőt nem tartalmaz. Az igekötőtlen mondat egységek aránya itt valamivel kisebb, mint az **SOV** sorrend változatai esetében (70,06 < 84,1). Az igekötőt tartalmazó 65 mondat egységből 43-ban az igekötő az ige élén áll, az igetörzs megelőzi, ez az összes **SVO** sorrendű mondat egységnek 19,5%-a, az igekötős eseteknek pedig 66,15%-a. Az igekötő követi az igét 22 esetben, ez az összes **SVO** elrendezés 9,9%-a, az igekötős igét tartalmazó **SVO** sorrendű mondat egységeknek pedig 33,85%-a.

Az OSV sorrend és változatai (OSiV stb.) 108-szor fordulnak elő. A tárgy sok esetben a mondat egyik vagy fő témája. Példák: *mert egykorban az fejedelemnek kereszténység javára nézendő dolgokban communicált s ítatott levelét / ezen patatinus az portára küldte vala* (77), ... *édesanyját / bizony csak az félelem / böcsülteti vala* (283). *De ez ekkori tractát is Kassai elbontotta vala...* (178) Az OSV sorrend 108 előfordulásból 70 esetben (64,8 %) igekötőtlen ige szerepel a mondatban. A fennmaradó 38 esetből 32-ben az igekötő megelőzi az igetörzset, illetve az igetörzset, ez az OSV sorrendű mondategységek 15,8%-a és az összes OSV sorrendű mondategység 5,9%-a.

Az OVS sorrend 88-szor fordul elő, ebből 76 esetben (86,4%) az ige igekötőtlen. 12 esetben a mondategységben igekötős ige szerepel. Tizenegy esetben (az igekötős igét tartalmazó mondatok 91,6%-ában, az összes OVS sorrend 12,5%-ában) az igekötő az igetörzset megelőzi. – Egyetlen esetben az igekötő az igét követi, ez az összes OVS sorrend 1,1%-át, illetve az OVS sorrendű mondategységekben megjelenő igekötős igék 8,34%-át jelenti.

A VSO sorrend 44-szer fordul elő. 34 esetben a mondategység igekötőtlen igét tartalmaz, ez a VSO sorrendű mondategységek 77,3%-a. 10 esetben van a mondategységben igekötős ige. Hat esetben (60%) az igekötő megelőzi az igetörzset: ez az összes VSO elrendezésnek 13,6%-a. Négy esetben (40%) az igekötő az igetörzset követi, ez az összes VSO elrendezésnek 9, 1%-a.

A VOS sorrend 13-szor fordul elő. Kilenc esetben (82,9%) nincs igekötő. Három esetben van igekötő, ez az igekötős esetek 75%-a, az összes VOS elrendezés mondategység 23,1%-a. Egyetlen eset van, amikor VOS sorrend mellett az igekötő az igetörzset követi, ez az összes VOS sorrend 7,8%-a és VOS sorrendű mondategységek igekötős igéinek 25 %-a.

Általánosabb megközelítésben is igaz, hogy az igekötő és alativusi határozók gyakran állnak az állítmánybeli igetörzs előtt: *térdet hajtván, kimenének* (90), *megbe-tegedik s meghal*; Miképpen Ballingot lebeszélhetnök (113); *gallérunk alá pökik a német*; hogy elsőben *római császárhoz menjenek* (91). Kemény János önéletírásának egy összefüggő részletében 577 olyan igei szerkezetet vizsgáltam meg, amelyben igekötő vagy lativusi határozó szerepelt. A statisztikába felvett adatok nagy többségében (555 esetben) vagy csak igekötő szerepel, vagy igekötő és lativusi határozó együtt. Csak 22 eset olyan, hogy az igét megelőző igekötő és az igét követő lativusi határozó együtt szerepel, mint itt: *megint visszamentem a császárhoz* (96); *s bemenék hozzája* (134), *s hát immár ott régen hozzáültenek az ebédhez* (107). Előfordul az egyik lativusz, illetve igekötőelőzmény előre helyrezése is, megszakítással: *vissza úgy elhozta az ló, hogy...* (224).

A nagy fokot kifejező határozó sokszor megelőzi az igekötőt: *igen megveretének* (165), *Ez...szerencse...felette igen ellankasztá szívét az pogányságnak* (165); *ez igen eltitkoltatott máig* (281).

A fent említett ötszázhetvenhét esetből huszonháromban az igekötő nem a lexikálisan hozzátartozó igét, hanem segédigeszerűen használt vagy fölérendelt igét előzi meg közvetlenül: *el kelle* bocsátani; én *el akarok* vala menni (47); *meg kezde betegesedni* (85). Arra is van ritka példa, hogy az igekötő mégis a főnévi igenév előtt áll, alighanem főképp ha a segédigei szerepű vagy lényegű, pl. az *akar*, a *fog*, a *van* (*volt*, *lehet*), *kell* vagy a *talál* elé más nyomatékos elem került – alany, tárgy, hely- vagy egyéb határozó, mint ezekben: ... *az fejedelem tanált belé ülni* (93/94); *életét akarta elfogyotni* (25); ...*csudás magaerőltetésével lehetett felkelni* (106). A személyragozott igealak előtt álló tagadószó hasonló hatású lehet, például ebben a szenvedő szerkezetet tartalmazó mondatban: *nem lőtt volna elfelejtve* (97).

A **lativusi határozó** vagy **igekötő + ige** sorrend kijelentő és nem nyomatékos (vagy állítmányi nyomatékú) mondatokban rendkívül gyakori: *az keresztény hadakat meghaladták* (71), *engem is lebeszélé* (103). Előfordul célt, óhajt vagy felszólítást kifejező, felszólító vagy feltétels módú igét tartalmazó szerkezetekben is. – Célhatározói jellegű, illetve vonzatszerű mellékmondatokban is látunk hasonló elrendezést: *expediálá az fejedelmet ...: hogy elsőben római császárhoz menjenek* (47) *eltökélve, hogy mind Hispániákat, Indiákat megjárjak* (47); ...*futkosott, bujkált utána, hogy megfoghassa* (106). – Mind felszólító, mind feltételes móddal, felszólításként és célhatározói mondatban egyaránt szokásos tehát bizonyos mértékben mindkét sorrend, akár egymás mellett is: *én magam szólítám magyarul... supplicatióját hogy elékeresné és adná oda* (107).

Az igekötő talán ritkuló mértékben, de korántsem kivételesen, követi az igét olyan esetekben, amikor csak az ige kifejezte cselekvés bekövetkezése állíttatik. Ma az ilyen eseteket nem mindig tudjuk biztosan vagy elég meggyőzően megkülönböztetni az alany vagy bővítményt kiemelő nyomatékos mondatoktól, mert az írott forma alapján szinte mindig lehetséges valamilyen mondatrészlet hangsúlyozására gondolni, netán tévesen is: *Ugyanekkor lövének meg* egy híres törökre járó katonát, Becskereki nevűt, gyalogpuskával... vagy: (249) *Ugyanekkor lövének meg* egy híres törökre járó katonát... (249). Az újratagolódás vagy ártértékelődés a valóságos nyelvtörténetben (többször is, esetenként is) ismétlődhetett.

Az *is* partikula nagyon gyakran követi az igekötőt, ha az igekötő az igét (az igeötvet) megelőzi. A partikula beékelődik az élen álló igekötő és az ige közé, attól függetlenül, hogy követi-e paradigmatisz segédszó az igét: azok megjárása után ugyan *ki is bontakozék* (85); kire nézve *meg is indulánk* (86); *el is készültem vala*; *meg is túrosodék*...; *meg is kehesedék* (47, 48). Az *is* az igét követő igekötő után is előfordul: Dénél harcoltak meg és verték meg *is* az Homonnai hadát (27); sőt, csak letört állapotban *hala meg is* (65). Valamint: s ugyan Erdélyben *hala meg is* jó idő

múlva (128). Az *is*-nek ezekkel a használataival szembeállítható a megengedő modalitás kifejezésére használt elrendezés.

A mondatrésztagadás esetén a tagadószó (vö. pl Pólya. 1992: 40–2) mondat szintű mondatrész előtt szokásos, föltétlenül közvetlenül a tagadott szó vagy a tagadott szerkezet alaptagja előtt, példánkban a témákat tartalmazó bevezető rész után: *mert az borított feje fájása is nem szenvedhette* (91). Ha a tagadószó vagy tiltószó az egész mondatra vagy az állítmányra vonatkozik, az állítmány igéje előtt áll, olykor még akkor is, ha az igével együtt a mondatnak egyik vagy másik, az igeen kívül eső vagy az igeét magában foglaló részletére szintén vonatkoztatható.

A paradigmatiszós igealakhoz tartozó ragozatlan igei segédszó, a *volt*, *vala*, *volna* és *legyen* (Keménynél is) a ragozott igealakrészeket követi: *de magokat igen emberül defendálják vala* (255).

Én máig is sem nem tudom, sem hallottam, sem hiszem, hogy... semmi reábizonyosodott volna.(153) Az igei segédszó több igeörzsre is vonatkozhat. Az igeikötő, ha nem az igeörzs előtt, a segédszó után áll. Példánkban az igeikötő is két igeörzshöz kapcsolódik egyszerre: *esmét az urakat ölette s fosztatta volna meg* (29). Tagadás esetén a helyzet e tekintetben nem változik, az igeikötő a *nem* (*ne*, *se*, *sem*) előtt és a ragozatlan igealakok után lehet, fakultatív módon: *el nem élhetett volna*; ill. *nem maradt volna meg*.

A *nem* és a *sem*, mint látjuk, állhat ***nem* + állítmány**ként szereplő ige vagy névszó helyett is: i. h.: (*sidot e 'szidott-e' vagy sem*). A hozzátoldó tagadó mondatokban az ige előtt álló *sem* továbbra is elő-előfordul önmagában (második tagadószó, nevezetesen egyazon mondategységben, egyazon igéhez kapcsoltan előforduló *nem* nélkül is: *az írás pedig ezen szókkal fala, kinél többet sem irt, sem szólott* annakutána szegény... (90). Máskor a *sem* mintegy bevezeti a mondategység témáját vagy altémáját, majd az újságoló részben, az állítmány előtt a *nem* tagadószó is megjelenik. *Mert az törököt @@ sem általszállásra@, sem annál inkább ostromra@ nem veheté* (41).

A mondatvégi tagadás és az IK+NEM+V sorrend példáit láthatjuk itt: *az ellenség ma harcot adni nem akarna* (65); *mert még az Manszfeld hada is véliünk meg nem egyezett vala* (65). Ezekhez hasonló a páros tagadás lezárása a következő esetben is, ahol a *hírrrel tart* állandósult sémájú szerkezet határozói eleme a tematikus tárgyat is megelőzve, igéjétől elszakadva a mondategység bevezető részébe kerül: *sem hírrrel a fejedelmet nem tartotta* (65). A mondategységet végző tagadó blokkok körében minden mód képviselve van. Feltételes móddal: az ilyen s ilyen nemzetével *derék dologhoz nem kezdene* (17, 41). Kijelentő móddal (múlt időikkel): *meg nem várhatták* (25) *bé nem bocsáták* (95). Felszólító móddal: egyszerű tiltás vagy óvás esetén, de célhatározói mellékmondatban is: *érette meg ne ítéltessem* (17).

A kötőszók, a kötőszói szerepű vonatkozó névmások, névmási határozószók, ezeknek egyéb tagadó, módosító elemekkel, gyakori határozókkal való kapcsolatai

sokszor a mondategység élén állnak, jellemző lehet e blokkokon belül az elemek egymáshoz viszonyított sorrendi helye: *azmint hogy* (143), *és bizony* (164), *és ha* (165), *és mivel* (165), *hanem mivel* (97), *hanem ugyan* (93), *hogy midőn* (42), *hogy mellyek* (77), *hogy pedig* (97), *hogyha mit* (69), *holott* (165), *kik noha* (70), *ki ugyan* (75), *kitől midőn* (75), *kiváltképpen pedig* (93), *hanem ugyan* (93), *egyébiránt* (78), *hanem mivel* (97), *hogy, avagy hogy... avagy nem* (176), *mert midőn* (67), *midőn pedig* (82), *noha* (77), *mely noha nem* (18), *merthogy* (16), *mint s hogy* (74), *mintsem* (16). – Ez a felsorolás sejtetheti, hogy a mű szórendjének elég alapos áttekintése további munkát kíván.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–238.
- Bánhidi Zoltán 1961: Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből, *Magyar Nyelv* **57**, 58–66, 194–207.
- Behrens, Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang.
- Berrár Jolán 1967: A mondattani jelenségek testetlen kifejezőeszközeinek története, in Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 425–9.
- Deme László 1959: A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötszerű használata, *Magyar Nyelv* **55**, 185–98.
- Dömötör Adrienne 2002: Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején, *Magyar Nyelv* **98**, 59–74.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gyenis Vilmos 1962: Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása, *Irodalomtörténeti Közlemények* **66**, 75–7.
- S. Hámosi Antónia: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd – Rácz Endre: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 426–73.
- Horn Ildikó – Nagy Levente 2006: Kemény János, *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor V*. Balassi Kiadó, 284–7.
- Hukaya Sitosi 1973: *A magyar nyelv cím-hír szerkezete*, kézirat, Budapest.

- Kemény János – Szalay László 1856: *Kemény János fejedelem önéletírása*, kiadta Szalay László. Pest.
- Kemény János – V. Windisch Éva 1986: *Kemény János önéletírása*, Szépirodalmi, Budapest. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája.
- Komlósy András 1989: Fókuszban az igék, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 171–211.
- Kovács Sándor Iván 1998: Kemény János (1607–1662), in *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I: Késő-renaisszánsz manierizmus és kora-barokk*, 529–30.
- Lengyel Balázs 1960: Egy lappangó regény, *Kortárs* 607–11.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest.
- Pólya Katalin 1995: A mondat és fajtái, in Benkő Loránd – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyarokor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19–42.
- S. Sárdi Margit 2002: Kemény János önéletírásának műfaji mintáiról, *Iris* 17/5–6.
- S. Sárdi Margit 2006: Emlékirás, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor II*, Budapest, Balassi Kiadó, 327–9.
- Simonyi Zsigmond 1903: *A magyar szórend*, Budapest, Az Atheaneum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája.
- V. Windisch Éva (kiadja) 1980: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Szépirodalmi, Budapest.
- Wacha Balázs 1994: A Jókai-kódex szórendjéhez, *Magyar Nyelv* 90, 377–84.
- Wacha Balázs 1999: Az *Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről*, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I: Magyar és finnugor mondattörténet*, József Attila Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 175–88.